

प्रेक्षणकत्रयी—

वि ज या ङ्गा—

विकटनितम्बा—

अवन्तिसुन्दरी—

श्रीकाञ्ची-

कामकोटीपीठाधीश्वरानुगृहीत-

‘कविकोकिल’ विरुदभूषितेन

वे. राघवेण

संस्मृता

16 E
914

महामहोपाध्याय पा. वा. काणे
महाशयानामामुखेनालङ्कितः ।

V I J A Y A N K A—
V I K A T A N I T A M B A—
A V A N T I S U N D A R I—

T H R E E S A N S K R I T
P R E K S H A N A K A S

N12<521880604 021

UBTÜBINGEN

K A V I K O K I L A
V. RAGHAVAN

With the Foreword of
Mahāmahopādhyāya P. V. KANE

16 E 914

Printed at Sri Ramachandra Printing Works,
177, Royapettah High Road, Madras 14-300-31-12-56.

FOREWORD

I am truly glad to write a Foreword for introducing a booklet of a brilliant Sanskrit scholar. Dr. Raghavan has been known to Sanskrit scholars all over India as a deep student of Sanskrit literature in its various branches, such as Kāvya, Drama, Purāṇa, aesthetics and music. He writes an easy but elegant prose and is also a Sanskrit poet himself. In the present work he has skilfully presented in a dramatic form what little is known about three Sanskrit poetesses, Vijjikā (or Vidyā), Vikāṇitambā, and Avantisundarī, and has woven into the plays the very fine verses that are attributed to these poetesses in Sanskrit anthologies. These short but charming One-Act Sanskrit plays are well adapted for being presented by the students in our universities and colleges in their annual gatherings, On behalf of all who love fine poetical passages. I congratulate Dr. Raghavan on this his literary effort and hope that we shall have from him longer prose and poetic Sanskrit works.

15-12-'56 }
Angres wadi, }
Bombay-4. }

P. V. Kane

PREFACE

The three vignettes presented in the following pages relate to the life and personality of three women whose names illumine the pages of Sanskrit literature, *Vijayāṅkā* (*Vijjikā*) and *Vikāṇitambā*, the foremost Sanskrit poetesses of the classical age, and *Avantisundarī* the learned wife of the poet and critic Rājaśekhara.

No complete work of either of these poetesses has come down to us but some verses of theirs are preserved in the anthologies. *Avantisundarī* wrote no work, but her opinions on literary matters and interest in literary activities are recorded in her husband's works. Utilising the verses in the anthologies and the citations and references in the *Alaṅkāra* works, I have imaginatively worked out the situations; and enriching the text with authentic lines, echoes and ideas from the writings of these ladies and other related writers, I have tried to capture in the presentation the spirit and atmosphere of the old Sanskrit literary circles, the *goṣṭhīs* in which *Kavis* and *Sahṛdayas* mingled and mutually cherished their twin arts of creation and criticism.

For the full material on which I have based these three pieces, I refer readers to my *Sanskrit and Prākṛt Poetesses* in the Silver Jubilee Volume of the *Quarterly Journal of the Mythic Society*, Bangalore, (Volume XXV, 1934-5, pp. 49-74) which, along with its supplements, forms the earliest full account on the subject of the contribution of women to Sanskrit literature. The background of each playlet is succinctly given in an English argument introducing it; this English argument could be, if necessary, rendered into Sanskrit or any local language to suit the occasion and place where these playlets might be produced.

These three short Sanskrit compositions were written by me for the sake of Sanskrit Associations in Colleges and outside. They have been played in the Sanskrit Association of the Queen Mary's College, Madras, the Samskrita Academy, Madras, and the *All India Radio*. Their production at the Madras Station of the *A. I. R.* created a demand for them from other Stations. This explains why, when I am keeping the bulk of my Sanskrit writings in the box, I have felt like publishing these three dramatic divertissements.

I am grateful to Mahāmahopādhyāya Dr. P. V. Kane, the veteran Sanskritist, for the Foreword he has kindly contributed to this collection.

Ādrā-darśana }
19-12-'56 }
Madras. }

V. RAGHAVAN
Professor of Sanskrit,
University of Madras.

POETESS VIJAYĀNKĀ

Vijayānkā is the foremost among the ancient women poets of the classic age of Sanskrit poetry. No full poem of this poetess has survived, but stray examples of her fine poetry have been preserved in the Anthologies, and works on rhetoric also give a glimpse of her personality. It is indeed high praise for her to have been placed by the critic Rājasekhara by the side of Kālidāsa himself. Known as Vidyā, Vijjikā or Vijayānkā, this poetess has been identified with the Queen of King Candrāditya and daughter-in-law of Pulikeśin II in the latter part of the 7th century A. D. A verse that speaks of her swarthy complexion confirms her Dekhan or Southern home.

The Sarasvatī-mandira, the temple of learning, in the Palace of the Kārṇāṭa King Candrāditya. The court-poet is engrossed in reading a manuscript. King Candrāditya enters and accosts the poet and teacher :

[कर्णाटराजस्य चन्द्रादित्यस्य प्रासादैकदेशे सरस्वतीमन्दिरम् ।
ततः प्रविशत्युपविष्टः कस्मिंश्चित्कोशे दत्तावधानः आस्थान-
कविराचार्यः ।

प्रविशति कतिपयनिमेषानन्तरं राजा चन्द्रादित्यः ।]

चन्द्रादित्यः — आचार्य ! साहित्यसम्राजं वन्दते कर्णाटसम्राट् ।

आचार्यः — महाराज, स्वागतम्, इह उपविशतु भवान् ।

चन्द्रादित्यः — काव्यकथावेशवशाच्चिरन्तरीकृतभवत्सन्निधाना राज्ञी
नः प्रियतमा, यथार्थनाम्नी विजयाङ्गा, अत्र सरस्वती-
मन्दिरे स्याद् इति समागतोऽस्मि ।

आचार्यः — सुष्ठुप्रेक्षितं महाराजेन । किन्त्वद्य किमिति सा चिर-
यतीति न ज्ञातम् । अद्य विशेषतस्त्वरते मदीयमपि
मानसं तां द्रष्टुम् ।

चन्द्रादित्यः — कथमिव ?

आचार्यः — तीर्थयात्राप्रसङ्गेन काञ्चीमण्डलं गतैः कैरपि अस्म-
च्छिष्यैः तत्र पल्लवेश्वरस्य आस्थानिकमण्डलमलंकुर्वतो
महाकवेः दण्डिनाम्नः काव्यलक्षणग्रन्थः काव्यादर्शनामा
समासाद्य अस्मदवलोकनाय प्रेषितः । तत्रैव भग्नं मे
मनस्सम्प्रति । राज्ञ्या विजयाङ्गया सह तं निपुणं
परीक्षितुमिच्छामि । हन्त ! आगतैव कविकुलराज्ञी राज्ञी ।

विजयाङ्गा — वर्धतामार्थपुत्रः । आचार्य, वन्दते शिष्या । अपि
वर्धते साहित्यसेवा ?

आचार्यः — भवदागमनापेक्षिणी विलम्बते सा सेवा । अस्ति अद्य
काचन नूतना कृतिः काञ्चीप्रदेशाद् आगता ।

विजयाङ्गा — काञ्चीप्रस्तावः कथयति कर्तारं कविं दण्डिनम् ।

आचार्यः — साधु अनुमितं देव्या । तेनैव महाकविना.....

विजयाङ्गा — अहो, क्षिप्रसन्तुष्ट आचार्यः ।

आचार्यः — विजये ! मैवं भण । काव्यालंकारशास्त्रमेतत् निर्मि-
तवान् दण्डी सम्यगलंकरोति 'आचार्य'-दण्डीति
विशेषणम् ।

विजयाङ्गा — भवतु, पठयतां मङ्गलश्लोकः, शृणुमस्तावत् ।

आचार्यः — पण्डिता ते सख्येव पठतु । इतः पुस्तकम् ।

सखी — (पठति)

चतुर्मुखमुखांभोजवनहंसवधूर्मम ।

मानसे रमतां नित्यं सर्वशुक्ला सरस्वती ॥

विजयाङ्गा — (उच्चैर्हसति)

चन्द्रादित्यः — अयि किमिदमकाण्डे महान् प्रहासः ?

आचार्यः — सहृदये ! को वा दोषोऽत्र भवत्याः कर्णरन्तुदो भवति ?

विजयाङ्गा — (सहासमेव) ननु न पश्यन्ति भवन्तः प्रत्यक्षविरोध-
दोषमत्र —

नीलोत्पलदलश्यामां विज्जिकां मामजानता ।
वृथैव दण्डिना प्रोक्ता सर्वशुक्ला सरस्वती ॥

(राजा, आचार्यः, सर्वे च हसन्ति ।)

आचार्यः — महाराज ! सम्यगुक्तम् सिद्धवाचा देव्या । देवि !
किमुपरि पठ्यतां दण्डिनः कृतिः ? उदाहरणश्लोकेषु
स्वकाव्यचातुरीं विशदं दर्शयता दण्डिना काव्य-शास्त्रो-
भय-लक्ष्मीकं विरचितमेतद् ग्रन्थरत्नम् ।

विजयाङ्गा — आचार्य ! अलमतिस्तुत्या । मां प्रति तु द्वित्रा एव
कवयः ।

आचार्यः — कथमिव ?

विजयाङ्गा — एकोऽभून्नलिनात्, ततश्च पुलिनात्, वल्मीकतश्चापरः
ते सर्वे कवयो भवन्ति गुरवः, तेभ्यो नमस्कुर्महे ।
अर्वाञ्चो यदि गद्यपद्यरचनैश्चेतः चमत्कुर्वते
तेषां मूर्ध्नि ददामि वामचरणं कर्णाटराजप्रिया ॥

आचार्यः — यत्सत्यं गुणप्रकर्षो भवत्या गर्वदोषमेनं सर्वथा
परिहरति । भवतु परकविवार्ता । ननु न सुप्रभातस्स
दिवसो मां प्रति, यस्मिन् भवत्याः कोऽपि सरसः काव्य-
बन्धो न श्रोत्रपेयीकृतः । तद् व्याहरतु भवती भवदीयं
नूतनतमं श्लोकमेकम् ।

चन्द्रादित्यः — वयमपि रसकुतूहलिनः ।

विजयाङ्गा — आर्यपुत्र ! भवतैव साकं ह्यस्सायं तुरगारूढा नगर-
सीमन्तशोभादर्शनाय समागताहम् । तदा तत्र
ग्रामीणस्त्रीजनैः खले सगीतकं धान्यकण्डनं क्रिय-
माणं दृष्ट्वा श्लोकोऽयं सन्दब्धो मया ।

चन्द्रादित्यः — किं तदैव नावेदितम् ?

विजयाङ्गा — प्रातर्गुरुणा सह संविभक्तरसोऽयं स्वदेततरामिति
कृत्वा ।

आचार्यः — अयि रसिके ! अलं विलम्ब्य ।

विजयाङ्गा — विलासमसृणोऽसन्मुसललोलदोःकन्दली-
परस्परपरिस्वलद्वलयनिःस्वनोद्गन्तुराः ।
लसन्ति कलहुंकृतिप्रसभदत्तकम्पितोरःस्थल-
त्रुटद्गमकसंकुलाः कलमकण्डनीगीतयः ॥

आचार्यः — महाराज ! दृश्यतामत्र वर्णचातुरी वर्णनाचातुरी च ।
दण्डिना स्वशास्त्रे उल्लिखिता वैदर्भमार्गप्राणभूताः
“श्लेषः प्रसादस्समता माधुर्यं सुकुमारता ।
अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकांतिसमाधयः ॥”

इति दशापि काव्यगुणाः अत्र समग्रमुल्लसन्ति । अस्ति अन्यदपि
किञ्चिद् भवत्याः प्रत्नं पद्यरत्नम् ? न हि भवत्याः परिपाकविशेषस्वादु
सन्दर्भमास्वादयतो गुरोर्मे तृप्तिर्भवति ।

विजयाङ्गा — ननु सर्वोऽयं सारस्वतविवर्तः मूर्त्यन्तरलब्ध-
समुल्लासः गुरुणां भवतामेव प्रसादपरिपाकः ।

आचार्यः — प्रीणयतितराम् औचित्यमिव भवत्या गुणगणेषु जीवित-
भूतोऽयं विनयः । भवतु । मुक्तकान्तरं यदि स्यात्,
प्रदर्शयतु भवती । परिशीलयितुमिच्छामः । आशु-
कवयित्र्या भवत्या वदनात् तदा तदा निष्पततां
सुवृत्तानामवदातानां मुक्तकमौक्तिकानां सङ्ग्रहकरी
कोशभूता इयं ते पण्डिता सखी, तां पृच्छामः ।

सखी — आचार्य ! ह्यस्सायमेव महाराजेन सह वहिस्सञ्चरन्त्या
राज्ञ्या किंशुककेसरं दृष्ट्वा उत्प्रेक्षितमेतत्—

किंशुककलिकान्तर्गतम्
इन्दुकलास्पर्धि केसरं भाति ।
रक्तनिचोलकपिहितं
धनुरिध जतुमुद्रितं वितनोः ॥

(निमीलिताक्षं तूष्णीं श्लोकरसमनुभवत्याचार्यः ।)

विजयाङ्गा — किमिदम् ? न किमप्युच्यत आचार्यैः ? यद्यस्ति
कोऽपि दोषः स्वैरं शिक्षणीया शिष्या ।

आचार्यः — अयि प्रगल्भे ! शिष्यतां सुदूरमतिलङ्घितवतीं भवतीं
कथं वचोभिः श्लाघे । प्रायः पुलकाङ्करो वचःपल्लवं
निरर्थयति खलु ।

विजयाङ्गा — सत्यमाह आचार्यः—

कवेरभिप्रायमशब्दगोचरं
स्फुरन्तमाद्रेषु पदेषु केवलम् ।
वहद्विरङ्गैः कृतरोमविक्रियैः
जनस्य तूष्णीं भवतोऽयमञ्जलिः ॥

आचार्यः — महाराज ! पश्यतु भवान्, श्लोकेऽत्र 'वितनोः' इति
पदं कुञ्चिकेव निवेशितम् । तेन उद्धाटितात् पद्यात्
कोशादिव अर्थरत्नानि निष्पतन्ति । यथा कस्यापि
वीरस्य अस्त्रं तस्यासन्निधाने सम्यक् वस्त्रपिधानेन
जतुमुद्रया च संरक्षितं क्वचिन् न्यस्येत, तथा हरकोपा-
नलेन तिरोभाविते मन्मथे तदपदाननिदानभूतं पौष्पं
तद्वनुः निक्षिप्तमिति प्रतीयते ।

चन्द्रादित्यः — नूनं वितनोर्व्यापार इवायं व्यापारः प्रतीतिर्नाम, यस्य
शारीरकस्य शब्दार्थमात्रे शरीरं नोपलभ्यते ।

सखी — सत्यमाह महाराजः । आचार्य, न केवलं वैदर्भमार्गे किन्तु
अन्तर्निगूढवहर्थगम्भीरायामपि रचनायां कालिदासमेवानु-
सरति वः प्रियशिष्या ।

सरस्वतीव कार्णाटी विजयाङ्गा जयत्यसौ ।
या वैदर्भगिरां वासः कालिदासादनन्तरम् ॥

POETESS VIKATANITAMBA

Vikaṭanitambā stands next to Vijjikā. Of this poetess again, no full work has survived but we are able to have glimpses of her and her writings from anthologies and works of Alāṅkāra Śāstra which speak of her.

In the anthologies six verses of hers are quoted. In them, we see the hand of a master of the classical style; the chief characteristic of her writing is the somewhat frank manner in which she speaks of the moods and situations of love.

From one of these verses we can infer that she was associated with one Govindasvāmī who was probably her guru.

From another quotation preserved in some Alāṅkāra works, we have an insight into her unfortunate private life. For a poetess of her accomplishments, Fate was hard enough to give an illiterate husband who could not even mouth Sanskrit properly.

That critics thought highly of her poesy is vouched by an appreciation of Rājaśekhara which pays a tribute to the alluring features of her utterances.

Enter Vikatanitambā seated, in her own apartments, dictating a verse to a lady scribe by her side. Enter her teacher Govindasvāmī.

[ततः प्रावंशति आसीना कवयित्री विकटनितम्बा, लेखनी-
हस्तया सख्या सह ।

ततः प्रविशत्याचार्यो गोविन्दस्वामी ।]

गोविन्दस्वामी — अये इयमस्माकं शिष्या विकटनितम्बा ! उपांशु
किमपि कयाचिल्लेखिकया सख्या सह व्याहरन्ती
विलोक्यते । भवतु, उपसर्पामि । (विकट-
नितम्बामुपसृत्य) अयि कवयित्री ! उच्चैर्व्याहृत्य
विलेख्यतां श्लोकः, यदहमपि तस्य रसमनुभवि-
ष्यामि ।

विकटनितम्बा — (उत्थाय) आचार्य, वन्दे ।

गोविन्दस्वामी — अलमुपचारेण । विद्याप्रकर्षात् त्वामाचार्योऽप्यहं
सखीं भावयामि । पठयतां श्लोकः । त्वरते मे
हृदयं त्वदीयसारस्वतसुधास्वादनाय ।

विकटनितम्बा — नूनं लज्जापयति मामाचार्यः । किन्तु भवानेव
गुणदोषप्रकाशाय समुचितो निकषाश्मेति कृत्वा
पठामि । अथवा इयं लेखिका मे सखी गान्धर्वे
च शिक्षिता, सा तं गास्यति । तिमिराभिसारिकां
वर्णयत्ययं श्लोकः संवादरूपः ।

लेखिका सखी — क प्रस्थितासि करभोरु घने निशीथे
प्राणाधिको वसति यत्र मनःप्रियो मे ।

एकाकिनी वद कथं न विमेषि बाले
नन्वस्ति पुङ्खितशरो मदनस्सहायः ॥

गोविन्दस्वामी — आम्, अस्ति स महासहायः, येन अबला अपि
सबलाः प्रगल्भन्ते ।

विकटनितम्बा — न केवलं प्रगल्भन्ते, किन्तु साहसिन्योऽपि
भवन्ति ।

गोविन्दस्वामी — अयि रसिके ! अप्यस्ति अन्यदपि मया अश्रुत-
पूर्वं मुक्तकमौक्तिकं किञ्चित् भवदीयप्रतिभाशुक्ति-
सम्पुटप्रादुर्भूतं, तत्रैव च निगूह्यमानम् ?

विकटनितम्बा — आचार्य ! त्वरमाणा कापि सुन्दरी मयैवं संबो-
धयन्त्या प्रतित्वरया अवलम्बिता । सखि, इममपि
श्लोकं सरागमालप ।

लेखिका सखी — अय्ययि साहसकारिणि
किं तव चङ्क्रमणेन ।
टसदिति भङ्गमवाप्स्यसि
कुचयुगभारभरेण ॥

गोविन्दस्वामी — सुष्ठुक्तम् । तथा सुकुमाराणां अङ्गमेव भारो भवति ।
किन्तु वियोगो दुस्सहतरो भारो भवन् अङ्गनाज्जनं
कशयेव हि त्वरयति ।

विकटनितम्बा — उदर्कमूढामुपवनविनोदिनीं विप्रोषितां कामपि
उपालभते श्लोकान्तरमिदम् ।

गोविन्दस्वामी — कथम् ?

लेखिका सखी — किं द्वारि दैवहतिके सहकारकेण
संवर्धितेन विषवृक्षक एष पापः ।
यस्मिन् मनागपि विकासविकारभाजि
घोरा भवन्ति मदनज्वरसंनिपाताः ॥

गोविन्दस्वामी — दुस्सहो हि सहकारो नाम, शत्रुः वियोगिनीनाम्,
यः पल्लवैः मञ्जरीभिः मधुकरावल्लया परभृतपञ्चमैश्च
मारसेनां सन्नाहयति । नूनं शृङ्गारसन्दर्भेषु

प्रगल्भाया भवत्याः प्रकटरसेषु वचोविलासेषु
रममाणानां नान्यत्र समुत्सुकता प्रसरति ।

के वैकटनितम्बानां गिरां गुम्फेन रञ्जिताः ।
निन्दन्ति निजकान्तानां न मौग्ध्यमधुरं वचः ॥

अयि ! श्लोकं भवत्याः शृण्वतो मम पर्यायेण हर्षविषादयोः
मज्जन्मानसस्य किमपि अपूर्वं किलकिञ्चित्तमिव
भवति ।

विकटनितम्बा — कथमिव ? को वा विषादस्य अवकाशः ?

गोविन्दस्वामी — अयि, प्रायो गुणो दोषाय कल्पते हि । असुलभो
हि तावान् गुणशाली भर्ता यमासाद्य भवादृशी
काचित् लब्धहेमपरभागमिव रत्नमधिगमिष्य-
तितरां शोभाम् ।

विकटनितम्बा — आस्तां तावद्दूरे बैदुष्यं सहृदयता वा । अहं त्वेवं
शङ्के कोऽप्येडमूकः प्राकृतः मम भर्तृभागधेयाय
दैवेन निर्देक्ष्यते इति । एषैव चिन्ता मां मुहुर्मुहुः
बाधते—

यस्य षष्ठी चतुर्थी च विहस्य च विहाय च ।

अहं कथं द्वितीया स्याद् द्वितीया स्यामहं कथम् ॥ इति ।

गोविन्दस्वामी — प्रतिहतमङ्गलम् । तथापि संभवन्त्येव तादृश्यः कथाः, पण्डिताः पुरन्ध्रव्यः प्राकृतेभ्यः पतिभ्यः प्रक्ता इति । श्रूयते हि प्रतिष्ठाने सातवाहनो नाम राजा प्राकृतरुचिः ।

विकटनितम्बा — स विश्रुत एव ।

गोविन्दस्वामी — स सातवाहनः, यस्य सुसंस्कृता वाचि महाराज्ञी बभूव । वारिविहारे कदाचित् तस्मिन् भर्तुरि पाणियन्त्रेण तामुदकैः प्रसभं ताडयति, व्याकुलि-
तया राज्ञ्या प्रोक्तं “मोदकैः ताडय” इति ।
महिषीसमाराधनप्रवणचेतसा महाराजेन तु झटिति प्रासादमहानसाधिकृतेभ्यः सन्दिश्य समानीतैर्मधुरै-
र्मोदकैः ताडिता तपस्विनी देवी किं हसतु, किं क्रुध्यतु, किं रोदितु ?

विकटनितम्बा — यद्यहं महाराज्यभविष्यम्, नूनं न जाने कोपेन जुगुप्सया वा किं नाकरिष्यम् इति ।

गोविन्दस्वामी — भवतु सातवाहनमहिष्या क्षान्तिपरया किञ्चिद् हसन्त्या च भर्ता बोधितः “मया तु ‘मा उदकैः ताडय’ इति उदकताडनं प्रतिषिद्धम्, भवता तु सन्धिमजानता महानसान्मोदका आनीताः” इति ।

विकटनितम्बा — तथा उपशान्तया तया किं भर्तुरध्यापनधुरा नाङ्गीकृता ?

गोविन्दस्वामी — अङ्गीकृतैव । राज्ञैव लज्जमानेन आस्थाने समुद्धो-
षितम्—मासषट्केन यदि कश्चिद्विपश्चिद् व्याकरण-
दानेन वाचं मे संस्करिष्यते, तस्मै यथाभीष्टं प्रदास्यामीति ।

विकटनितम्बा — किं मासषट्केन ?

गोविन्दस्वामी — आम् ; प्रायस्सर्वेषु सभालङ्कारभूतेषु विद्वत्सु अनुत्सहमानेषु शर्ववर्मा नाम प्रागल्भत, यदुपज्ञमिदं विजयते ‘कालापम्,’ ‘कातन्त्रम्’ इति स्वल्पप्रमाणं शब्दतन्त्रम् ।

विकटनितम्बा — कथमेवंरूपः कातन्त्रस्य इतिहासः ! अस्माभिस्तु पाणिनिमहानदीप्लवनकुतुकिनीभिः कातन्त्रादि-
कुल्यानां वातैव न श्रुता ।

गोविन्दस्वामी — कापि ते सखी सरभसमितः समायाति ।
शुभा भवतु वार्ता यामेषा समुपाहरति ।

सखी—(प्रविश्य विकटनितम्बामुपसृत्य) सखि, तातस्ते समाह्वयति ।
अस्ति किमपि प्रस्तुतमनेन ।

विकटनितम्बा — कं विषयमधिकृत्य ?

(सखी वक्तुं विलम्बते)

विकटनितम्बा — किं विलम्बसे ? ब्रूहि ।

सखी — तव परिणयमन्तरा ।

विकटनितम्बा — किम् ? ननु परिणीतैवाहं काव्यपुरुषेण !

सखी — अद्य पुनः केवलपुरुषाय कस्मैचिद् दास्यसे त्वम् ।

विकटनितम्बा — कथमिव ?

सखी — रहः कथयामि । (कर्णे) एवमिव ।

गोविन्दस्वामी — (सखीं प्रति) अयि, प्रकाशं ब्रूहि । नन्वहमपि
विद्याप्रदानात् सख्यास्ते धर्मतः पितैव । विकट-
नितम्बायाः प्रदाने अस्ति ममाप्यधिकारः ।

सखी — अस्ति । परन्तु जनकेन वृतो जामाता, प्रतिश्रुतं च तत्पित्रोः
पुरतः कन्यादानम् । सकृद्धि दीयते कन्या ।

गोविन्दस्वामी — विकटनितम्बे, मा विलम्बस्व, एहि मया सह ।
पितरमेव द्रक्ष्यावः ।

(उभौ निष्क्रान्तौ)

(प्रविशति विकटनितम्बायाः सखी)

सखी — (स्वगतम्) कथं सरस्वतीव कृतमानुषविग्रहा न
प्रियसखी पितुर्दुराग्रहेण पतादशाय मूर्खाय प्रदीयेत ।

हन्त, दारुणः कन्यकानां भागः । (परितो विलोक्य)

कथमित आगच्छन्ति अस्माकमन्याः सख्यः, कोऽपि

ताभिः परिहस्यमानो मूढो युवा च !

(ततः प्रविशन्ति सख्यः मूढो युवा च)

कापि सखी — (तत्र पूर्वमेव स्थितां प्रति) हला ! किं जानासि
जामातरम् ? अयं सः अधीतव्याकरणः, तीर्ण-
शास्त्राब्धिः कविकुलगुरुः अस्मत्सख्याः सुभाषित-
सुधानिधेः विकटनितम्बाया अनुरूपो भर्ता ।
महता क्लेशेन मार्गितोऽयं नः सख्याः पित्रा ।

अन्या सखी — भवतु, निकटमुपसृत्य एनं निपुणं निरूपयामि ।
(इति युवानमुपसृत्य अवलोकते)

(युवा मौढ्येन हसति)

सखी — कथं मूढ इव हसति !

(सख्यः सर्वा हसन्ति)

प्रथमा सखी — हला ! किमत्र हसितुम् ? रोदितुं खल्ववसरः !

अपरा सखी — (युवानमवलोक्य) आर्य ! किं ते नाम ?

युवा — विअडनिअम्बाए पइ (विकटनितम्बायाः पतिः) ।

सखी — हन्त, स्त्रियो वयं संस्कृतं व्याहरामः, पुमानयं प्राकृतं
भाषते, विपरीतो विधिः विकटनितम्बायाः !

अन्या सखी — आर्य, किं विकटनितम्बायाः पतिरिति ते नाम ।

युवा — (मौढ्येन हसन्) आम् । सुलोगकरी मे जाआ जाआ ।
(श्लोककरी मे जाया जाता) ।

(सख्यो हसन्ति)

एका — 'श्लोककरी मे जाया जाता' इति हि वदति ।
आर्य ! संस्कृतं वक्तुं न पारयति भवान् ? उच्चारय सुष्ठु
'क्लेशः' इति पदम् ।

युवा — केशह ।

अन्या — (सहासम्) नहि नहि, क्लेशः ।

युवा — लेशह (सर्वाः सहस्ततालं हसन्ति)

अपरा — 'सुष्ठु' इति वद ।

युवा — सुष्ठु ।

अपरा — सुष्ठु ।

युवा — सुष्ठु ।

अपरा — (अपवार्य) भवतु, अन्यत्पदं कथयामः । (प्रकाशम्) मासः ।

युवा — माषह ।

अपरा — माषः ।

युवा — मासह ।

अन्या — भवतु, पदान्तरमेष उच्चारयतु — 'सकाशम्' ।

युवा — शकासम् ।

अपरा — उष्ट्रः ।

युवा — उष्ट्रह (सर्वा हसन्ति)

युवा — (पुनश्च) उपह (सर्वा हसन्ति)

उर्षह („)

उष्ट्रह („)

प्रथमा सखी — हन्त ! वश्यवाचो विकटनितम्बायाः किमेतादृशो
भर्ता ! बलवती हि भवितव्यता !

काले माषं, सस्ये मासं

वदति सकाशं यश्च शकासम् ।

उष्ट्रे लुम्पति रं वा षं वा

तस्मै दत्ता विकटनितम्बा ॥

AVANTISUNDARĪ

Avantisundari the learned wife of the poet, playwright and critic Rājasekhara, Poet-laureate of the Cedi and the Kanauj courts. Rājasekhara (*circa* 900 A. D.) is the author of three plays, a long poem and a voluminous work of literary criticism called the Kāvya-mīmāṃsā. In one of his plays, the Karpūramañjarī, written entirely in Prākṛt, he says it was produced at the instance of his wife Avantisundarī. That she was an eminent literary figure we learn more specifically from her husband's Kāvya-mīmāṃsā where he records her opinions on three questions in literary criticism: the question of what exactly is meant by *maturity of expression*; the question of what exactly is the nature of *poetic idea* and the question of *poetic borrowing* which in its baser form becomes plagiarism.

Rājasekhara describes himself as belonging to a distinguished brahman family and his wife Avantisundarī as a jewel of the Chauhan family

which means that she was a princess. What exactly the romantic circumstances were which led to their marriage is not revealed by any of the available references to her.

Avantisundarī's apartments ; Avantisundarī is poring over a manuscript.

Her husband poet Rājasekhara, quill in hand, and a few sheets of the paper manuscript of the work he was writing just then, enters in haste and accosts her.

[ततः प्रविशति उपविष्टा अवन्तिसुन्दरी कस्मिन्नपि पुस्तके दत्तावधाना ।

ततः प्रविशति लेखनीपत्रहस्तस्त्वरया महाकवी राजशेखरः]

राजशेखरः—प्रिये ! अवन्तिसुन्दरि !

अवन्तिसुन्दरी—अये ! आर्यो मे भर्ता ! (इति उत्थाय वन्दते ।)

राजशेखरः—अयि चाहमानकुलमौलिमालिके ! कोऽयं कोशविशेष य एवमत्यन्तावधानेन त्वया संमान्यते ?

अवन्तिसुन्दरी—ननु महार्घरत्नपूर्ण एव कोशः ।

राजशेखरः—यद्येवं कुतूहलि मे मनः अमीषां महार्घरत्नानामाकरं ज्ञातुम् ।

अवन्तिसुन्दरी—रत्नानामाकरो रत्नाकरः ।

राजशेखरः—ज्ञायत एव व्युत्पत्तिः । क एष कविरत्नाकरः यस्य गुणा अवन्तिसुन्दरीमपि आवर्जयितुमुत्सहन्ते ।

अवन्तिसुन्दरी—(आत्मगतम्) किञ्चिदीर्घ्यालुरिव भाषते प्रेयान् । भवतु । परिहासेन रसं वर्धयिष्यामि । (प्रकाशम्) प्रियतम ! किं भणामि सुगृहीतनाम्नः तस्य कवीश्वरस्य प्रभावम् ?

राजशेखरः—भणेति कतिवारं वा प्रार्थ्यताम् ।

अवन्तिसुन्दरी—(आत्मगतम्) ईषदुन्मिषितरोषशोणायमानं पुष्यति परां शोभां मुखकमलं मे प्रियतमस्य । (प्रकाशम्) किं तत्कृतेः कोशादेव पठामि ?

राजशेखरः—(सावेगम्) पठ ।

अवन्तिसुन्दरी—‘वालकविः कविराजः निर्भयराजस्य तथा उपाध्यायः । इत्येतस्य परम्परया आत्मा माहात्म्यमारूढः ॥ स एतस्य कविः श्री—(इत्यर्थोक्ते विलम्बते)

राजशेखरः—(सस्मितं प्रेक्षते ।)

अवन्तिसुन्दरी—‘स एतस्य कविः श्रीराजशेखरः त्रिभुवन-
मपि धवलयन्ति ।

हरिणाङ्कप्रतिसिद्ध्या निष्कलंका गुणा यस्य ॥
(इति पठित्वा कान्तमालोक्य हसति ।)

राजशेखरः— प्रेयसि ! न केवलं परिहसितोऽस्मि, किन्तु परं
हृषितोऽस्मि । किमियं मे कर्पूरमञ्जरी त्वया
अनुभूयते ?

अवन्तिसुन्दरी—कुत्र वान्यत्र रमते मे मनः ?

राजशेखरः— ननु त्वदर्थमेवेयं मया निर्मिता प्राकृतभाषामयी
नाटिकाप्रतिमा सट्टकमिति कृतिः ।

अवन्तिसुन्दरी—(सकोपमिव) अस्त्यत्र किमपि प्रष्टव्यम् ।

राजशेखरः — पृच्छयताम् ।

अवन्तिसुन्दरी — नाट्यधर्मीमनुसृत्य स्वीयमिति मामपि केवलं
प्राकृते एव विज्ञां मत्वा खलु भवतेदं प्राकृतेन
सट्टकं कृतम् ।

राजशेखरः — भामिनि ! कथमिदं त्वयि संभाव्यते ? किं नाहं
कविराजः ?

अवन्तिसुन्दरी — कविराजोऽस्तु भवान् । ततः किम् ?

राजशेखरः — कथं त्वमप्येवं पृच्छसि ? को वा कविराजः ?

अवन्तिसुन्दरी — ननु भवानेव । इदानीमेव उक्तं भवता “अहं
कविराजोऽस्मि” इति ।

राजशेखरः — बाढम्, चमत्कृतोऽस्मि । अहं तु कविराजशब्दस्य
विशेषार्थं पृच्छामि ।

अवन्तिसुन्दरी — भवानेव व्याख्यातु ।

राजशेखरः — अयि, साहित्यप्रस्थानपरिचयं गूहमाना क्रीडारस-
कुतुकिनी पृच्छसि । भवतु, विवृणोमि । तत्र
कविषु अनेके भेदाः,—शास्त्रकविः, काव्यकविः,
अर्थकविः, अलङ्कारकविः, उक्तिकविः, रसकविः,
हृदयकविः, महाकविः, कविराज इत्यादयः । तत्र
अन्यतरप्रबन्धभेदे परं प्रवीणो महाकविरुच्यते ।
“यस्तु तत्र तत्र भाषाविशेषे तेषु तेषु प्रबन्धेषु
तस्मिन्स्मिन् रसे स्वतन्त्रः स कविराजः” ।

अवन्तिसुन्दरी — सत्यं, तथापि रीत्या भवान् कविराज एव ।

राजशेखरः—मदीयं प्राकृतप्रागल्भ्यं प्रकटयितुं कविराजपदं समर्थ-
यितुं च एवं प्राकृते सट्टकं कृतम् । अपरञ्च—ननु
न जानासि त्वम्

‘पुरुषाः संस्कृतबन्धाः प्राकृतबन्धोऽपि भवति सुकुमारः ।
पुरुषमहिलानां यावदिह अन्तरं तावत् तेषु ॥’

अवन्तिसुन्दरी — कविराज ! भाषा या भवति सा भवतु ।
उक्तिविशेषः खलु काव्यम् ।

राजशेखरः — एतेन जानामि मदीयं सट्टकं सम्यगवहितया त्वया
पठितमिति ।

अवन्तिसुन्दरी — तथा पठितमनुभूतञ्च । रसपरिमलमेदुरेयं
कर्पूरमञ्जरी न केवलं कर्णावतंसयोग्या, अपि
तु दृश्यविधयापि सहृदयलोकमानन्दयिष्यति ।
आशुकविताविनोदविलसितैः हिन्दोलवटसावित्री-
क्रीडोत्सवमनोहरैः योगिनीवलयादिनर्तनमयैश्च
सन्दर्भैः चित्रितेयम् । तद्रङ्गे प्रयोज्य एतस्या
रसमनुबुभूषामि ।

राजशेखरः — सुन्दरि ! साहित्यगुणप्रकाशाय त्वं समुचिता
निकषदृषदिति सुष्ठु जाने । प्रयोक्ष्यावहे एतत्
सट्टकम् । भोः, कोऽत्र छात्राणाम् ?

(प्रविशति पुस्तकहस्तो माणवकः) ।

माणवकः — आचार्य, वन्दे ।

राजशेखरः — माणवक ! गच्छ राजस्सङ्गीतशालाम् । ब्रूहि
अस्मद्वचनाद्भरताचार्यम्—
येयमस्मत्कृतिः नूतना कर्पूरमञ्जरी नाम सट्टकं भव-
द्भस्तेऽस्माभिस्समर्पिता, तत्र मन्ये लब्धशिक्षाः भवतः
शिष्या इति ।

‘चाहमानकुलमौलिमालिका
राजशेखरकवीन्द्रगेहिनी ।

भर्तुः कृतिमवन्तिसुन्दरी
सा प्रयोजयितुमेतदिच्छति ॥’

तत्सद्यस्तस्य प्रयोगाय संश्रियतां सर्वम् । राजानं
वयमेव स्वयं निवेदयिष्यामश्चेति ।

माणवकः— यदाचार्य आज्ञापयति । (निष्क्रान्तो माणवकः ।)

राजशेखरः — प्रिये ! कर्पूरमञ्जरीव्यतिकरेण अन्तरितं मे सम्प्रति
समागमप्रयोजनम् । निपुणासि त्वं साहित्यतत्त्व-
विचारेऽपीति त्वरितमस्माभिरत्र लेखनीपत्रहस्तैः
मध्येलेखमागतम् ।

अवन्तिसुन्दरी — को वाद्य ग्रन्थः प्रस्तुतो भवता ?

राजशेखरः — पण्डिते ! विपुलं बहुप्रस्थानमलङ्कारशास्त्रम् ।
सन्ति च ग्रन्थमनारोपिताः सहृदयगोष्ठीप्रसिद्धाः
समयाः परिभाषाश्च । सर्वमेतत् कोडीकृत्य काव्य-
मीमांसा नाम ग्रन्थोऽस्माभिरद्य समारब्धः । आचार्याणा-

मभिप्रायवैविध्यं पुनर्नितरामायासयति नः शेमुषीम् ।
सन्ति केचन विषया यत्र तव मतिकतकेन विचार-
कालुष्यं शोधयितुमिच्छामि ।

अवन्तिसुन्दरी — तन्त्रप्रजापतिभूतैः दण्डिवामनादिभिः सहृदय-
धुरीणैः आनन्दवर्धनादिभिस्सह एककोटिं मां
प्रवेक्ष्य मा ग्रन्थस्य अन्यथा गौरवार्हस्य निकर्षमा-
पादयत्वत्रभवान् ।

राजशेखरः — कथमिव ?

अवन्तिसुन्दरी — पुरोभागी खलु लोकः, प्रेयसीप्रेम्णा 'कविराजे-
नैतत् स्वपत्न्या नामधेयं मध्येग्रन्थमुदाहारि' इति
खलु वदिष्यति ।

राजशेखरः — त्वन्मतसारतैव एतमपवादमपाकरिष्यति । धन्यं
मन्येत च तं यस्यैतादृशं पाण्डित्याधिवासितं
सुमानुषं संपन्नम् । तत्स्वैरं भण । अस्त्यद्य
विचिकित्सा य एष काव्ये कवेर्वाचः 'पाकः पाकः'
इति वदन्ति, कोऽयं पाको नाम इति ।

अवन्तिसुन्दरी — 'पाकः' अनुभवप्रत्यक्ष एव । आचार्या एनं कथं
वर्णयन्ति ?

राजशेखरः — 'परिणामः सुपां तिङ्गां च श्रवःप्रिया व्युत्पत्तिः' इति
मङ्गलः । एतादृशीं व्युत्पत्तिं सौशब्दं मन्वाना
अपरे 'पदनिवेशनिष्कम्पता पाकः' इति वदन्ति ।
तथैव वामनीया अभिप्रयन्ति, यदाहुः—

आवापोद्धरणे तावत्
यावद्दोलायते मनः ।
पदानां स्थापिते स्थैर्ये
हन्त सिद्धा सरस्वती ॥

अवन्तिसुन्दरी — कविसहृदयराजस्य भवतः परोक्षं किं वा तत्त्वम्
अवन्तिसुन्दरी व्याख्यातु । यदियं पदानां
परिवृत्त्यसहिष्णुता तां कवेः अशक्तिं मन्ये, न
पुनः पाकम् । तस्मात् रसोचितशब्दार्थसूक्ति-
निबन्धनं पाकः ।

गुणालङ्काररीत्युक्तिशब्दार्थग्रथनक्रमः ।
स्वदत्ते सुधियां येन वाक्यपाकः स मां प्रति ॥
सति वक्तुरि सत्यर्थे शब्दे सति रसे सति ।
अस्ति तन्न विना येन परिस्रवति वाङ्मधु ॥
इदमवन्तिसुन्दर्याः मतमवगच्छन्तु सचैतसः ।

राजशेखरः — सत्यमुक्तं त्वया । अयमपरो विचारविषयः—काव्ये
कविभिः वर्णनार्थमुपादीयमानस्य अर्थजातस्य स्वरूपं
कीदृशमिति । निस्सीमन्यप्यर्थे रसवत एव निबन्ध

इति भट्टलोलटः । वयमपि तथैव मन्यामहे ।
तत्र पाल्यकीर्तिर्नाम वदत्येवम् — यथा तथा
वास्तु वस्तुनो रूपं, वक्त्रवस्थाभावस्वभावायत्तमेव
काव्ये समुल्लेखं प्राप्नोति । यमर्थं रक्तः स्तौति तमेव
विरक्तो निन्दति । मध्यस्थश्च तत्र उदास्ते ।
तथा हि — सवल्लभानां त्रियामा क्षणमिव क्षीयते,
शीततरश्च शशी; विरहिणां सैव दीर्घयामा, शशी
च उल्केव सन्तापकृत्; निर्वल्लभानां निर्विरहाणाश्च
त्रियामा त्रियामैव; इन्दुश्च केवलदर्पणाकृतिः, नोष्णो
न वा शीतलः ।

अवन्तिसुन्दरी—सुष्ठूक्तं तीर्थंकरप्रियशिष्येण । पश्यत्वत्रभवान्—
विदग्धभणितिभङ्गिनिवेद्यं वस्तुनो रूपं न नियत-
स्वभावम्—

वस्तुस्वभावोऽत्र कवेरतन्त्रं
गुणागुणावुक्तिवशेन काव्ये ।
स्तुवन्निवध्नात्यमृतांशुमिन्दुं
निन्दंस्तु दोषाकरमाह धूर्तः ॥

राजशेखरः—साधु प्रतिपादितं सारस्वतमर्मज्ञया त्वया ।

अवन्तिसुन्दरी—भवतु, अतिमहत्तस्मिन् कविपरम्पराप्रवाहे नास्त्येव
स कविः यो यया कयापि विधया नोपजीवति परं

पूर्वतनं वा कविम् । तत्र च परकाव्यहरणे प्रकटा-
स्सूक्ष्माश्च लघवो महान्तश्च भेदविशेषा भवन्ति ।

राजशेखरः—प्रिये, साधु निरीक्षितं त्वया ।

‘नास्त्यचौरः कविजनः नास्त्यचौरो वणिग्जनः ।

स नन्दति विना वाच्यं यो जानाति निगूहितुम् ॥’

अवन्तिसुन्दरी—शब्दहरणे अर्थहरणे च कोऽपि बहुभिः कारणैर-
भिरमेत । परिमिते प्रसिद्धे च सति अर्थजाते यदि
कविः प्रतिभावाद् व्यञ्जनामार्गे च निपुणः, तदा
‘मितोऽपि अनन्ततां याति काव्यमार्गः,’ ‘दृष्टपूर्वा
अपि ह्यर्थाः मधुमास इव द्रुमाः,’ ‘सर्वे नवा इव
आभान्ति ।’

राजशेखरः—ननु विवृतोऽयमर्थः सहृदयालोके ।

अवन्तिसुन्दरी—सत्यम् । किन्तु तत्र सूचितोऽयं विषयः
विस्तरं सहते । मन्ये समुचितोदाहरणेस्सहात्र-
भवतः काव्यमीमांसायामेष विषयविचारः प्रपञ्च-
यिष्यत इति ।

राजशेखरः—वाढम् । यथाभिमतं तव तथा विषयमेनमुप-
बृंहयिष्यामः । मन्ये त्वदीयैरभिप्रायैः रत्नैरिव नः
काव्यमीमांसाशास्त्रमुज्ज्वलिष्यति ।

इति भट्टलोल्लटः । वयमपि तथैव मन्यामहे ।
तत्र पाल्यकीर्तिर्नाम वदत्येवम् — यथा तथा
वास्तु वस्तुनो रूपं, वक्त्रवस्थाभावस्वभावायत्तमेव
काव्ये समुल्लेखं प्राप्नोति । यमर्थं रक्तः स्तौति तमेव
विरक्तो निन्दति । मध्यस्थश्च तत्र उदास्ते ।
तथा हि — सवल्लभानां त्रियामा क्षणमिव क्षीयते,
शीततरश्च शशी; विरहिणां सैव दीर्घयामा, शशी
च उल्केव सन्तापकृत्; निर्वल्लभानां निर्विरहाणाश्च
त्रियामा त्रियामैव; इन्दुश्च केवलदर्पणाकृतिः, नोष्णो
न वा शीतलः ।

अवन्तिसुन्दरी—सुष्ठूक्तं तीर्थंकरप्रियशिष्येण । पश्यत्वत्रभवान्—
विदग्धभणितिभङ्गिनिवेद्यं वस्तुनो रूपं न नियत-
स्वभावम्—

वस्तुस्वभावोऽत्र कवेरतन्त्रं

गुणागुणावुक्तिवशेन काव्ये ।

स्तुवन्निबध्नात्यमृतांशुमिन्दुं

निन्दंस्तु दोषाकरमाह धूर्तः ॥

राजशेखरः—साधु प्रतिपादितं सारस्वतमर्मज्ञया त्वया ।

अवन्तिसुन्दरी—भवतु, अतिमहत्तस्मिन् कविपरम्पराप्रवाहे नास्त्येव
स कविः यो यया कयापि विधया नोपजीवति परं

पूर्वतनं वा कविम् । तत्र च परकाव्यहरणे प्रकटा-
स्सूक्ष्माश्च लघवो महान्तश्च भेदविशेषा भवन्ति ।

राजशेखरः—प्रिये, साधु निरीक्षितं त्वया ।

‘नास्त्यचौरः कविजनः नास्त्यचौरो दणिग्जनः ।

स नन्दति विना वाच्यं यो जानाति निगूहितुम् ॥’

अवन्तिसुन्दरी—शब्दहरणे अर्थहरणे च कोऽपि बहुभिः कारणैर-
भिरमेत । परिमिते प्रसिद्धे च सति अर्थजाते यदि
कविः प्रतिभावाद् व्यञ्जनामार्गे च निपुणः, तदा
‘मितोऽपि अनन्ततां याति काव्यमार्गः,’ ‘दृष्टपूर्वा
अपि ह्यर्थाः मधुमास इव द्रुमाः,’ ‘सर्वे नवा इव
आभान्ति ।’

राजशेखरः—ननु विवृतोऽयमर्थः सहृदयालोके ।

अवन्तिसुन्दरी—सत्यम् । किन्तु तत्र सूचितोऽयं विषयः
विस्तरं सहते । मन्ये समुचितोदाहरणेस्सहात्र-
भवतः काव्यमीमांसायामेष विषयविचारः प्रपञ्च-
यिष्यत इति ।

राजशेखरः—वाढम् । यथाभिमतं तव तथा विषयमेनमुप-
बृंहयिष्यामः । मन्ये त्वदीयैरभिप्रायैः रत्नैरिव नः
काव्यमीमांसाशास्त्रमुज्ज्वलिष्यति ।

(मृदङ्गध्वनिः)

अये मृदङ्गशब्दः । सज्जाः कुशीलवाः । तदेष्टि
कर्पूरमञ्जरीप्रयोगदर्शनाय वयमपि सन्निहिता भवामः ।

(निष्क्रान्तौ)

OTHER SANSKRIT COMPOSITIONS OF

DR. V. RAGHAVAN

SELECT OPINIONS

RASA LILA

The Hindu (N. Raghunathan):—

This is a short opera in four scenes depicting the immortal story of the Rasalila in which Sri Krishna the Divine Child of Brindavan disports with the Gopies on the moonlit sands of the Yamuna, at once charming their hearts with his music and dance and liberating them from bondage. The chapters in the tenth skandha of Sri Bhagavatam which deal with the episode are unrivalled for exaltation of feeling and sustained lyricism. Dr. Raghavan retells the story almost entirely in the jewelled words of Suka Brahman. The minimum of additional matter required for explaining and introducing the slokas and sustaining the narrative is supplied by Dr. Raghavan himself who displays, alike in his prose and verse, a nice sense of what is fitting, obviously the result of loving study of the great purana. He has shown great discrimination too in indicating for each song (composed in the main of two or three slokas from the Bhagavatam) the appropriate raga in which it may be sung. Those who heard this opera rendered by the Madras Station of the All India Radio in December 1943 will recall that experience with pleasure. They and other Sanskrit lovers will be glad to have this reprint of the text of the opera from the pages of the Sanskrit periodical *Amritavani*.

The Bharatha Dharma (Prof. M. R. Rajagopala Iyengar):—

The author has shown great skill in selecting from the Bhagavatam the slokas for song and stringing them together into a lyric play. He has also added some slokas of his own and fine prose recitative in imitation of the Western operas.

The episode of the Gopis bringing flowers to adorn Sri Krishna and of his delight in accepting them because they are gifts of true love has no parallel in the Bhagavatam. It concludes aptly with the Lord's words: "Be it a flower or only a leaf, whatever you have brought, everyone of them is, to me, dear and beautiful." The reader will be reminded of the famous sloka in the Gita, "Patram Pushpam Phalam Toyam Yo me Bhaktya Prayachhati." The humorous incident of the Gopi, who, in her pride wanted to be carried on the shoulders of Sri Krishna being left in the posture of mounting when He suddenly disappeared, is also Dr. Raghavan's

invention. The prose recitative in the fourth scene beginning with "Yevamasam Virahitanam" has an excellent rhythm reminiscent of Kadambari and Harshacharitra. The wonderful metre of the lilting, dancing slokas in Bhagavatam beginning "Jayati te'dhikam Janmana Vrajah," is successfully imitated in two slokas of the author himself which bring out the spiritual significance of the Rasa Krida or mystic dance when the Jiva or Soul is in blissful communion with her divine Spouse.

Indication is also given of the Ragas in which the Slokas are to be sung, and in a number of instances, the names of the Ragas are deftly shown in the slokas themselves.

Dr. Raghavan has to be heartily congratulated on this successful adaptation of the episode in the Bhagavatam for an opera.

D. V. Gundappa, Bangalore :—

I got the Rasalila yesterday and read it last night, but without the Bhagavata before me. I re-read it today, keeping the source-text in front of me. I feel deeply grateful. You have, may I say, produced a real work of art. It is beautiful, so beautiful that I am sure if Vyasa or Bopadeva or whoever is the author of the Bhagavata re-incarnated himself in our midst, he would be eager to embrace you and bless you as his spiritual son. You are entitled to it not merely by reason of the imagination and the taste and the judgment that have gone into the selection and the arrangement of the verses but also on account of the quality of your own verse and prose.

Masti Venkatesa Iyengar, Bangalore :—

I have since read your Rasalila Prekshanaka. It is a very good piece of work. Its main fault is it is too short.

Sir. C. P. Ramaswami Iyer, Trivandrum :—

I read with great appreciation your Rasaleela which displays great metrical and musical talents and on which I congratulate you.

The Indian P. E. N. Bombay (Pandita Kshama Rao) :—

This small dramatic sketch of four scenes has been arranged by Dr. Raghavan from the Bhagavata. His introductory sloka tells how he has made a garland of some beautiful flowers gathered in the Bhagavata, and decked them with a few leaves of his own prose. The whole effect is most refreshing. Those who have no time to wade through the Bhagavata will be delighted with this tiny rhapsody.

The Journal of the Tanjore Saraswati Mahal Library :—

Dr. V. Raghavan the author of the above work in Sanskrit needs no introduction to the Sanskrit-knowing. He has been doing yeoman service to the cause of Sanskrit and historical research with his encyclopaedic knowledge of manuscripts in all branches of Sanskrit Literature, especially on the technical side. His creative genius that has manifested itself in the two works under notice promises, if persisted in, a very high place for him among creative artists possibly overshadowing his position as a versatile scholar. Apt phraseology marks every one of his lines and the sentiments are of a superior order.

The first work is an opera on the famous episode in Sri Bhagavata called *Rasa Lila*. It is created by cleverly stringing together choice slokas of Sri Bhagavata sung to apposite tunes, interspersed with short and sweet dialogues composed by the author. The work forcibly reminds one of the Utsavasampradaya of the Bhagavata school; and the present work will, it may be expected, supplant the present day routine recitations by its life, vigour and fulness. An edition with vernacular translation must be welcome to the Bhagavatas.

KAMA SUDDHI

Prof. M. Hiriyantha :—

Many thanks for your kindness in sending me a copy of your one-act play of Kama-suddhi. I have read it and appreciated it very much. The theme is the old ideal of *Garhasthya*. Its treatment is quite original; and although the characters are all allegorical, the dramatic effect of the dialogue does not suffer in the least. There is also a delightful humour pervading the play. I have noted other points too of importance such as the conception of God as the harmony of all the higher values.

Prof. M. Hiriyantha in the ARYAN PATH

This is a play in one Act; and its theme, as indicated by the title, is the purification of connubial love. The old Indian attitude towards this form of love was of two kinds. Some thought that, because it can so easily become sensuous, the only course for a wise man to adopt was to turn away from it once for all. This ascetic ideal is, for instance, the lesson conveyed in the *Buddha-charitra*, an epic poem by Asvaghosha (1st century A. D.). Kama is figured there as Mara or death and the poet describes how he was completely frustrated in his efforts to lure Buddha away from his spiritual quest. But such extreme asceticism was, by no means, the prevailing ideal of life in ancient India; it was transforming

love rather than eliminating it – the cleansing of the lamp instead of putting out the light. That is the message, for instance, of Kalidasa's epic the *Kumara-Sambhava*. Here also love suffers frustration, but it is only love as an impulse of the moment. It is soon revived in a thoroughly purified form; and the poet shows, in his masterly way, how such sublimated love is the very life and light of the world.

It is love in the latter sense, that is the theme of the present work; and, by a happy play on the word *ananga* (one of the names of Kama in Sanskrit) which may also be taken to mean 'not ancillary', the author represents it as the supreme value of life. The style is reminiscent of Kalidasa's epic; and the plot aims at artfully explaining the reason for the discomfiture of Kama as narrated there. Most of the characters that appear here are allegorical like love, Passion, Spring, Virtue and Wealth; but the reader hardly feels that they are abstractions. The handling of the subject is so realistic, and the dialogue is so lively throughout. Dr. Raghavan is well known for his wide acquaintance with Sanskrit literature and criticism. The present publication shows that he is endowed with the poetic gift as well.

D. V. Gundappa, Bangalore:—

Having read your '*Kamasuddhi*' when I sat down to write of it, the post brought to me the latest P.E.N. and I saw Pandit Kshma Rao's review of your work there. Before committing myself, I wanted to fortify myself by consulting that authority. She supports my own judgment. Not that I support hers, because I haven't seen the poems she speaks about. I am unable to make a comparative criticism in her way. Why did you not send me the two poems? Apparently they aren't costly. I endorse her remark that you have the gift for constructing drama. Why didn't you compose more verses for *Kama-suddhi*? The sentiments you've put in the mouths of Kama and Rati and Ishvara are such as one would wish to store them up in one's memory and verse helps one to do it. And your verse is so beautiful (and beautiful undoubtedly) is your prose also. I admire the telling simplicity of your prose style. You must enlarge this little piece and fill it with verse and song in the manner employed in *Rasalila*.

Mrs. Kshama Rao, Bombay:—

I am grateful to you for the one-act play *Kamasuddhi* you sent me. It is an excellent little play and I enjoyed reading it at one stretch. I am glad you have taken to writing original plays. why not try a modern theme next time?

Prof. D. R. Mankad, Karachi:—

I am highly thankful to you for sending me the off-print of your one-act play in Sanskrit entitled '*Kama-suddhi*'. It is couched in elegant style and the verses are pregnant with meaning. Above all, the presentation of theme, though embodying to some extent modern idealogy, is yet kept faithful to the atmosphere of the days of yore. Your final interpretation of Kama-dahana (viz. sublimation of lust into pure love), put as it is in the mouth of Siva himself, preserves the Puranic touch.

The Triveni:—

Dr. Raghavan needs no introduction to the world of Sanskritists. He is a flower of the group of students that gathered around the great scholar Kulapati Kuppaswami Sastriar who made an epoch in the history of Sanskrit studies in this part of the country. For some time past, the author has been trying his hand in the field of Sanskrit poetry; and the booklet under reference reflects credit on his accomplishment in belles lettres in Sanskrit. *Kamasuddhi* - the purification of love is an one-act drama in Sanskrit, a product of assimilation and implementing of the substance of the *Kumarasambhava* of Kalidasa. It is written in a simple, elegant style, interspersed with the honeyed words of that master poet.

GOPA HAMPANNA

Pandit R. Ananthakrishna Sarma, Mysore:—

Many thanks for the copy of your beautiful Sanskrit ballad "Gopa Hampanna" sent through our friend Sree V. See. It is very refreshing now-a-days to come across Sanskrit compositions of this kind in which the true spirit and genius of the divine language find such good expression. I wish you would give us some Mahakavya in this style dealing with some theme of classical interest to which your genius could do fuller justice.

K. Rama Varma, Trichur:—

I appreciate very much the new ideal of writing short poems in Sanskrit as against the old tradition of writing Mahakavyas on nothing. It is well written.

M. R. Rajagopala Iyengar, Kumbakonam:—

Sloka 22 "Tatatsu Bashpapurena tasmai Datvodakam janah Hampannaya Vishadagnau Akurvam samkriyavidhim" is excellent. The change from 'Vasanta tilakam' to 'Malini' in 8 has a striking effect like that of a direct personal appeal. So also the 'Sardulavikriditam' at the end.

Prof. M. Hiriyanra, Mysore :—

I thank you for your kindness in sending me a copy of your Sanskrit poem, "Gopa Hampanna". The account you give in it of a tragic event, which took place some years ago, is spirited and imaginative.

Dr. R. N. Dandekar, Poona :—

I must not forget to congratulate you on your thrilling little epic poem in Sanskrit. Your style is truly marvellous and I envy your facility in writing Sanskrit.

H.E. M.S. Aney, Governor, Patna :—

I received the copy of your Sanskrit poem "Gopa Hampanna" on 21st March last. The brutal conduct of the tommies and the farcical nature of the justice administered in British courts by the English judges in such cases have been very faithfully reproduced in the verses. The concluding verse asking the traveller to pause and read the epitaph is really touching. The little ballad is full of pathos and does great credit to the author who narrates the story in an elegant style in the Sanskrit language. I am very thankful to you for sending me this beautiful piece of poetic composition.

Prof. K. A. Subramania Iyer, Lucknow :—

Many thanks for "Gopa Hampanna". The theme which you have chosen is an excellent one and you have done the job beautifully. I hope we will soon have more works of this type, expressing the real feelings and emotions of modern India.

Prof. K. V. Rangaswami Iyengar, New Delhi :—

I have read with pleasure (mixed with pain when I think of the tragedy which it commemorates) your little poem on Gopa Hampanna. I did not know the story, and I must congratulate you for having dug it up. The verses are simple and straight as those relating to a story of this kind should be. I wish some such stories were included in Sanskrit selections for the young.

Prof. P. K. Gode, Poona :—

The Sanskrit poet in you is surging up as evidenced by your numerous delightful productions. Please accept my hearty congratulations on these excellent compositions of yours.

The Triveni, Madras :—

Short poems corresponding to ballads and sonnets of the West having for their theme some single thought, feeling or situation, are not common in Sanskrit literature and the novel attempt of the author is therefore all the more welcome to the Sanskrit reading public.

ON THE TAMIL NEW YEAR SARVADHARI

H.E. C. Rajagopalachari, Governor, Calcutta

Thanks for your Sarvadhari Slokas. I have duly noticed stanzas 8 and 9 therein.

DEVABANDI VARADARAJA

Prof. M. R. Rajagopala Iyengar, Kumbakonam :—

What struck your imagination in the account given by you of Varadaraja Arayar is, I dare say (i) how youth and passion leap lightly over the fences of custom, caste and convention, and (ii) God's transcending love for man which makes Him overlook his failings and faults and sets a high value on whatever is good and great in him. In your narrative poem, you have given a realistic picture of the Panchama girl washing the grass in the waters of the Coleroon and also of the scene in the Cheri when the Brahmin appeared there with his bride, the dwellers therein astounded and angry and frightened and the dogs barking and the cocks running helter-skelter at the sight of the unusual visitor (Sl. 4-8, Part II). Part III slokas 18 and 26 are also very good.

Vaidya ratna Pandit M. Doraiswamy Iyengar, Madras :—

I am glad to note that you are often actively working to bring out some gem-poems in Sanskrit..... I enjoy the spirit of your poem.

"THE MAHATHMA"

H.E. C. Rajagopalachari, Calcutta

Your polished and scholarly verses are a great contribution to the rapidly growing panegyric literature on Gandhiji. Alas, that Sanskrit is not a spoken language! Alas, also that propa-

ganda for principles which had reached even during Gandhiji's life-time their maximum volume cannot change men's hearts or turn them away from the objects of their immediate lower aims! You have summarised this in your fourteenth verse.

M. Hirianna, Mysore:—

I have read it and much appreciated the successful way in which you express in an ancient language thought which are, for the most part, modern.

D. V. Gundappa, Bangalore:—

Your verses are admirable. I marvel at your masterly Sanskrit phrasing. How tersely and idiomatically you have re-produced Gandhiji's teachings in these short Sanskrit stanzas!

K. M. Munshi, Hyderabad:—

Your *Prasasti* on Mahatma Gandhi to hand. I was delighted to read it. A thing in Sanskrit looks doubly more interesting.

Prof. S. K. Belvalkar, Poona:—

Your excellent poem on the Mahatma.

Masti Venkatesa Iyengar, Bangalore:—

Thank you for your 'Mahatma'. It is a pleasure to see your work, so finished, so feeling, yet so simple.

The Indian P.E.N. Bombay:—

It is remarkable that in such a short compass he has succinctly brought out the quintessence of Gandhiji's teaching, pointed out his pre-eminence among Indian personalities with a few striking touches and alluded to Mahatma's courageous work in the rehabilitation of Noakhali. Implying that Gandhiji was a peer of the Buddha and of Christ, the poem ends with a fervent hope that Ramarajya the ideal so dear to Gandhiji's heart, will prevail throughout the world. The poem is accompanied by a literal English translation of the Sanskrit original. Dr. Raghavan deserves compliments for the little poem.

Prof. Sivaprasad Bhattacharya, Calcutta:—

I owe to you an apology for not acknowledging your short brochure or Gandhi Prayana which reached me in time and which I appreciated much. It is not always easy to impress on a subject

which is very near our vision and on which much has been in hearings, talked and said. Your short *Sandarbha* is free from the faults to which such compositions are prone and contains epigrammatic and forceful writing.

PHALGUNA

Sri D. V. Gundappa, Bangalore:—

I was down with fever etc., for 8 or 10 days and that gave me time to read your fine Sanskrit poem on Phalguna. Your style put me in mind of Ritusambara of Kalidasa - so mellifluous and sweet.

SVARAJYA KETU

H. E. C. Rajagopalachari, New Delhi:—

I have read your Sanskrit verses on the National Flag before receipt of your translation today, for which I am grateful. I suppose this is the first time the geological theory that the Himalayas are a more recent range than other mountains finds expression in Sanskrit.

SANSKRIT COMMENTARY ON

ARYA SATAKA

Dr. V. S. Agrawala, Lucknow:—

Your Sanskrit commentary gives me a new idea of your deep learning and rare capacity —to comment as in the old Indian style.

Dr. A. Sankaran, Madras:—

I am very grateful to you for your kind gift of the Arya Sataka of Appayya Dikshita with your commentary. I am very glad to say that I read through the commentary very carefully and I found it very lucid, brief and relevant and but for its help I might not have understood the full significance of some of the verses. Without any exaggeration, I can say it is on the model of the famous commentaries of Mallinatha Suri except possibly for the absence of the authorities cited by him.

The Hindu, Madras (Y. Mahalinga Sastri):—

Dr. Raghavan's Sanskrit commentary takes a high rank among traditional commentaries of this class.

